

מלחמת אין ברירה

אחרוני המורדים בגטו ורשה, שהצטלמו לסרט תיעודי, נזכרים בסיפורים שהיו מעדיפים לשכוח: ההחלטה לחסל את המפקד שסרח, שוד תכשיטים וכסף באיומי אקדח והריגת עשרות יהודים, ובהם זונות, ששיתפו פעולה עם הנאצים. גיבורים בשר ודם

ורד לוי-ברזילי - עיתון הארץ - 04.10.2006

קז'יק ניגש פעם נוספת אל פתח הביוב ושאג פנימה: "יש עוד מישהו שם?" לא נשמעה תשובה. "זזים", הורה קז'יק לחבריו, "תסגרו את המכסה". בקרבת מקום עמדה המשאית שחיתכה להם. מעגל סקרנים התגודד מסביב, עוברי אורח פולנים, ורשאים, שתהו לפשר המחזה המוזר - בשעת בוקר מאוחרת, באמצע הרחוב, באמצע העיר, נפלטים מפתח הביוב עשרות בני אדם, לבושים בלויי סחבות, רזים ומצחינים, מדדים ועולים על משאית. "החתולים יוצאים", הפטיר אחד מהם בגיחוך, ספק זיהה אותם כיהודים, ספק כחברי מחתרת פולנים.

השנה היתה 1943. פתח הביוב שממנו עלו נמצא ברחוב פרוסטה 22, ורשה. התאריך: 10 במאי, שלושה שבועות לאחר פרוץ המרד בגטו, כמעט יומיים תמימים לאחר שנכנסו אל תעלות הביוב. כ-40 מהלוחמים הניצולים היו כבר על המשאית, שאותה הביא פולני, איש המחתרת הקומוניסטית, כדי להסיעם למקום מסתור ביער לומיאנקי. כשעלה קז'יק על המשאית והורה לנהג לנסוע, התייצבה מולו צביה לובטקין: "לא. יש עוד אנשים למטה", הודיעה לו, "נחכה להם".

התברר שקבוצה של לוחמים התרחקה קצת בחיפוש אחר פינה שבה מפלס המים נמוך יותר, וקיבלה הבטחה שתזעק ברגע שהמשאית תבוא. קז'יק חשש שהמשמר האוקראיני המפטרל בקרבת מקום ישלח בכל רגע מישהו לבדוק את סיבת ההתקהלות. "אם נחזור עכשיו, נחוסל כולנו", הוא אמר לה, והורה לנהג להמשיך לנסוע.

"אני אירה בך", איימה עליו לובטקין (מארק אדלמן, שהיה גם הוא על המשאית, זוכר שהיא אפילו שלפה את אקדחה). "אין בעיות", השיב לה קז'יק. "עוד מעט נגמור את העניין ביער: את תירי בי ואני אירה בך". לובטקין ויתרה. היא היתה מפקדת בכירה ממנו באי"ל, הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, אבל הוא פיקד על מבצע החילוץ.

שמחה (קז'יק) רטהייזר היה אז רק בן 19. את תוצאות החלטתו הוא נושא עמו כל חייו: עשרות הלוחמים שחולצו מהביוב ניצלו הודות לו; בשביל אלה שנתרו למטה, היה זה גזר דין מוות; הם נורו בידי הגרמנים כשניסו לצאת, כמה שעות אחר כך, מאותו פתח. והמחיר הנורא מכל, מבחינתו: חברו הטוב, שלאמק שוסטר, נמנה עמם. קז'יק לא ידע ששוסטר נשלח לחפש את קבוצת הלוחמים האבודה, וגם הוא נלכד בתעלת המוות.

בביתו בירושלים, ממרחק 63 שנים, אומר אחד מאחרוני המורדים של גטו ורשה שעודם בחיים: "קיבלתי את ההחלטה הנכונה". כשהוא נשאל מה היה עושה אילו ידע שגם שוסטר חברו נמצא שם למטה, הוא שותק. "זה היה עושה לי בעיה גדולה", הוא אומר לבסוף. "אני לא יודע מה הייתי עושה. אני לא בטוח שהייתי מצליח לשים את המכסה על הפתח."

חיילים אלמונים

אל יער לומיאנקי בפאתי ורשה התנקזו עוד ועוד לוחמים מקרב מורדי הגטו. עם ניצולי הקבוצה של קז'יק נמנו בין היתר מאשה (גלייטמן) פוטרמילך, פנינה (פאפיר) גרינשפן ומארק אדלמן. בדרכי מילוט אחרות הגיעו אל היער גם אהרון כרמי (חמלניצקי) וברונק (בורוך) שפיגל. יחד עם קז'יק הם נמנים היום עם הלוחמים הספורים ממרד גטו ורשה שעודם בחיים.

ארבעה מהם מתגוררים בישראל; שפיגל במונטריאול, קנדה; ואדלמן בלודז', פולין. כולם בשנות השמונים לחייהם. חוץ מאדלמן, שנהיה לימים דמות ידועה למדי (בפולין יותר מאשר בישראל) האחרים היו ונשארו חיילים אלמונים, לא ידועים - ודאי שלא לדור הצעיר - ואינם נמנים עם יקירי התקשורת או הציבוריות הישראלית. והנה עכשיו, לעת בלותם, היתה להם עדנה. אחרי כל כך הרבה שנים, פתאום עושים עליהם סרט.

ב-9 באוקטובר תתקיים בפסטיבל חיפה הקרנת הבכורה של "המורדים האחרונים", סרטם התיעודי של יעל קיפר-זרצקי ורון זרצקי. הסרט מגולל את סיפור מאבקם ההרואי מפיהם, דרך עיניהם, על פי תאי הזיכרון הצרובים במוחם. הם בהירי מחשבה וחדי ניסוח. במפגשים עמם לא נדרש יותר מרגע כדי להחזירם ל"שם". הם הרי מעולם לא באמת יצאו משם.

השישייה הזאת אוצרת יותר משישים שנות חברות. בישראל זה היתרגם למפגשים, לבילויים משותפים עם המשפחות שהקימו ולימי זיכרון. עשרות שנים, בכל 18 באפריל, היתה החבורה מתכנסת בביתם של פנינה וחיים גרינשפן: מאשה ויעקובק פוטרמילך, אנטק צוקרמן ובת זוגו צביה לובטקין, אהרון ומרים כרמי, סטפן גראייק, מבכירי מפלגת פועלי ציון בגטו, ואוסקר

הנדלר, שלא היה לוחם אבל היה "חבר נפש". הם חלקו משחקי קלפים רבים, כוסיות וודקה רבות אף יותר, שיחות אל תוך הלילה, שתיקות.

בפולין, בצעירותם, חלקו את הגיהנום: לחמו יחד בגטו, איבדו את משפחותיהם, את אהוביהם, את חבריהם הטובים ביותר. יחד רעבו, יחד הסתתרו, יחד שרדו מאוחר יותר ביער כפרטיזנים. מחוברים ברשת מסועפת של בריתות עד; משורה ישחרר רק המוות. וגם זה לא בטוח. בתום שבוע של מפגשים עם אלה מהם שמתגוררים בישראל, מקבלים המונחים חיים ומוות משמעויות שונות מעט. המתים שלהם מתהלכים ביניהם בצבעים עזים ובולטים לא פחות מהחיים, אולי יותר.

מאשה פוטרמילך מנהלת דיאלוג רציף עם בעלה המת, יעקובק; אין יום שבו אינה קוראת בכתב היד של ספרו, "באש ובשלג"; אין כמעט לילה שבו אינה חולמת על אמא שלה, שמתה ב-1942. היחיד בספרו של קז'יק, "ובתוכי העבר", שזוכה לתמונה על גבי עמוד שלם הוא שלאמק שוסטר, חברו המת; ופנינה גרינשפן מנשקת לילה לילה את הלחיים של אחיה ואחיותיה בתמונה שעל קיר חדר השינה שלה, ואומרת להם בקול, לילה טוב.

זהב ויהלומים

קז'יק, בן 82, הגיבור המוכתר שלהם, מתגורר בירושלים בבית אבן עתיק יפהפה באבו טור, עם גינה, רעייתו האמנית, ועם חמישה חתולים. הוא עבד שנים רבות בניהול רשת סופרמרקטים באזור הדרום. כצעיר לוחם בגטו הפגין קז'יק תושייה יוצאת דופן. הוא העביר את הוריו ואת אחותו לדירת מסתור מחוץ לגטו והציל את חייהם (אח ואחות נוספים שלו נספו). בקיץ 1942, אחרי גירושם של מאות אלפים מתושבי הגטו להשמדה בטרבלינקה, ולאחר מנוסת משפחות יהודיות רבות אל "הצד הארי", נשאר בגטו, על פי ההערכות, כ-50 אלף יהודים. אז נפתח מאבק על השליטה בגטו בין המוסדות היהודיים שהוקמו בהוראת הנאצים, לבין הארגונים הפוליטיים המחתרתיים, ובעיקר תנועות הנוער.

באותה שנה הוקם הארגון היהודי הלוחם, שבו היו שותפים - לאחר כמה עיכובים בשל חילוקי דעות פוליטיים - תנועות הנוער הציוניות של החלוץ (דרור, השומר הצעיר, עקיבא, גורדוניה), הנוער הציוני, פועלי ציון ופועלי ציון שמאל, וכן הקומוניסטים והבונד האנטי-ציוניים.

בעת הקמת אי"ל היו ששת החברים בסביבות גיל עשרים, קצת פחות או קצת יותר. בתחילת הדרך היו ברשותם כמה אקדחים "כשבכל אקדח כדור אחד". היה צורך דחוף לגייס כסף. פנינה פאפייר (גרינשפן) התמחתה בתחום הזה. "היה לנו מודיעין", היא אומרת. "היו מאתרים את היהודים האמידים בגטו, אלה שיש להם בבית תכשיטים וזהב ויהלומים. היינו באים אליהם ומבקשים, בטוב. פעם, פעמיים, שלוש. רצו - נתנו. לא רצו, נתנו גם כן."

מה זאת אומרת?

"שהיינו יוצאים עם הכסף והתכשיטים בכל מקרה."

איך?

"פשוט, אחד מכוון את האקדח אל האשה או האיש. אנחנו מחפשים עליו את התכשיטים. לפעמים אני צריכה להפשיט. לפעמים לחפש אפילו בגוף, אצל הגברות, את יודעת איפה. היה מאוד לא נעים."

שדדתם יהודים בגטו באיומי נשק?

"נו טוב, איך צורך להציג את זה כך. הרי לא היתה ברירה. הסברנו להם שכולם הולכים למוות, שהזהב שלהם יילך לנאצים. הם לא רצו להבין. מה יכולנו לעשות?"

המפקדה הראשית של אי"ל יושבה בבונקר ברחוב מילא 18, שעליו פיקד ובו נהרג מפקד הארגון מרדכי אנילביץ'. בן זוגה של פנינה, חיים פרימר, לחם בזמן המרד לצדו. הוא שרד.

חבל על הכדור

מארק אדלמן איש הבונד פיקד על אזור המברשתנים (על שם בית החרושת למברשות). בבנייני הגטו התגוררו אלה בצד אלה משפחות עם ילדים, לוחמים, אנשי עולם תחתון, פרוצות יהודיות, אנשי מחתרת פולנים. מפעם לפעם התעורר חשד שמישהו מתכנן להלשין עליהם ולהסגירם לגרמנים. כשהחשד היה מתאמת, בין אם זה היה גבר, אשה, או ילד, ובין אם גרמני, פולני או יהודי - דינם באי"ל היה אחד: מוות.

בחיסולים עסקו בין היתר החברים פרימר, יעקובק פוטרמילך, אדלמן וכרמי. בספרו "באש ובשלג" מתאר יעקב פוטרמילך מקרה אחד כזה: ב-23 באפריל, בעיצומו של המרד, גילה ילד בן 12 לגרמנים, תמורת מזון והבטחה שיושאר בחיים, כי עשרות יהודים

מסתתרים בעליית הגג. למזלם, הגרמנים לא הצליחו לאתר את המחבוא. כשיצאו משם הלוחמים הם תפסו את הילד, שהודה בהלשנה. "ההחלטה היתה לחסלו בירייה", כתב פטרמילך, "אך קאווא טען שחבל לבזבז עליו כדור. הוא הביאו לפתחה של עליית הגג ומשם השליכו למטה."

אלמנתו, מאשה, אומרת: "היו עוד מקרים. זה לא כבוד גדול. לא היתה ברירה. יש דברים שלא יפה לדבר עליהם. כשהוא כתב את הספר ביקשתי שיוציא דברים כאלה. הוא היה כותב בכתב יד ואני הייתי צריכה להדפיס במכונה. היו דברים שהוצאתי."

חברתה, פנינה גרינשפן, מספרת על בעלה המנוח: "חיים (פרימר) חיסל כמה מלשינים. הוא סיפר לי כשחזר מהפעולות האלה. נו מה, היינו כולנו מתים אם זה לא היה נעשה. היו כמה מקרים שבהם הם היו צריכים לחסל גם זונות יהודיות, ששכבו עם הגרמנים ומסרו להם מידע עלינו. אנשים ונשים כאלה סיכנו את כולנו. לא היתה ברירה."

בין "הדברים הלא יפים" היתה גם פרשת המפקד, הרש ברלינסקי. אזכור שמו מעביר בהם שאט נפש. ברלינסקי פיקד על קבוצה לוחמת של פועלי ציון שמאל. "הוא לא עשה כלום, רק רצה כל הזמן לעבור לצד הארי", אומרת מאשה פטרמילך, חברת הבונד. "דאג לעצמו. התנהג בצורה מגעילה אל כולנו."

בסרט אומרת פנינה גרינשפן: "המפקד שלי, ברלינסקי, אמר לי, אני עוזב, לצד הארי. ולהגיד לך עוד, לספר, אני לא רוצה... אני לא רוצה שזה ייכנס להיסטוריה... זה מאוד לא יפה". יעל קיפר-זרצקי שואלת אותה, "רק דברים טובים צריכים להיות בהיסטוריה, פנינה?" ואז היא מספרת: "ניגשו חברים אלי ואמרו לי שהם נותנים את האקדח שלהם ושאי אירה בו... מכעס... איזה מפקד זה? איזה אחריות? אז אמרתי, 'לא. אני לא אירה בו. שיסע עם אליק. לא רוצה לראות אותו. והוא לא המפקד שלי יותר."

איש מהם אינו מוכן להיות חתום בשמו על הסיפור הבא, אבל הוא סופר השבוע בכל זאת: אחרי המרד, כשלחמו כפרטיזנים ביער, חולים, רעבים ומוכי קור וכינים, פשטו מדי פעם על אחוזה חקלאית באזור כדי להביא מעט אוכל. התחלקו בכל פירור. ערב אחד, אחרי שאכלו, הסתירו את המזון שנשאר בתוך גזע עץ. ברלינסקי היה בתורנות שמירה באותו הלילה. בבוקר מצאו שהמחבוא ריק.

הפעם הוחלט במפקדה לחסלו, והמשימה הוטלה שוב על פנינה גרינשפן, שברלינסקי היה מפקדה הישיר. היא סירבה. "אמרתי להם - יש לי כדור אחד, אני לא אבזבז אותו עליו" (מתברר שזה היה ביטוי שגור אז). ועכשיו היא ממחרת להוסיף: "אני אהרוג יהודי? זה לא."

ככל הידוע, לפרשה זו אין אזכור בכתב. להיסטוריון השואה, פרופ' ישראל גוטמן, הנחשב מומחה עולמי לגטו ורשה, הפרשה אינה מוכרת כלל. "לא ידעתי על הפרשה ההיא", אומר גם קז'ק. "האמת, זה נשמע לי מוזר ומסתורי. שיוציאו גזר דין מוות על מפקד משלנו, על ש'התנהג לא יפה?' לא מתקבל על הדעת. כאן היה צריך להיות משהו חמור בהרבה. מעולם לא אותרו בקרבנו, בארגון הלוחם, מלשינים, בוגדים, לא עלינו. הסיפור שאמרו לפנינה לירות בו, שאני כמובן מאמין לה - היא אשה אמיינה ביותר - זה נשמע כל כך חריג שאני נוטה יותר לחשוב, אני חושש, שאולי היה משהו חמור יותר, שהיא בעצמה לא מוכנה לספר גם היום."

ברלינסקי, על כל פנים, עזב את היער וחזר לוורשה. בספר "חורבן ומרד של יהודי ורשה", שיצא כבר ב-1946, אין כל אזכור לביקורת על תפקודו. על ברלינסקי נכתב שם כי השתתף בהקמת אי"ל, ובימי ההתקוממות השתתף בקרבות כמפקד הפלוגה הלוחמת של פועלי ציון שמאל בשטח המברשתנים: "אחרי דיכוי מרד הגטו הצליח להימלט לצד הארי של ורשה והמשיך שם את פעילותו וכן בקבוצות הפרטיזניות ביערות וישקוב. היה אחד מהנופלים בוורשה בימי ההתקוממות הפולנית, באוגוסט-ספטמבר 1944, בשכונת ז'וליבוז."

חיסולי משת"פים

בגטו פעלו שני ארגונים מחתרתיים. מלבד אי"ל, פעל גם הארגון הצבאי היהודי (אצ"י), מייסודם של הרוויזיוניסטים ואנשי בית"ר, שאליו הסתפחו גם לוחמים בעלי עמדות פוליטיות שונות, עד השמאל הקיצוני. חלק משמעותי מהפעילות של שני הארגונים בתחילת הדרך, לצד גיוס לוחמים, כסף ונשק, היה חיסול משתפי פעולה עם הנאצים, שפעילותם סיכנה את המחותרות.

"בוצעו בערך עשרים חיסולים", אומר פרופ' גוטמן, שהיה בעצמו פעיל בתנועת השומר הצעיר בגטו ורשה. "מי שהיו מופקדים על זה בפועל היוו גרעין קטן מאוד, כמה אנשים ספורים". אבל מעיון בכמה ספרים על המרד, שתי המחותרות חיסלו לפחות 33 יהודים.

יצחק (אנטק) צוקרמן, שהיה סגנו של מרדכי אנילביץ', כתב בספרו "שבע השנים ההן" שאת פסקי דין המוות היו מוציאים חברי המטה ביחד: "השתתפו בכל החלטה כזאת שלושה או ארבעה אנשים, מכל מקום לא אחד ולא שניים". באוקטובר 1942 ירה

אליהו רוז'אנסקי, איש השומר הצעיר, והרג את מפקד המשטרה היהודית יעקב לייקין (חיים לזר, בספרו "מצדה של ורשה", ייחס את החיסול הזה לאנשי אצ"י דווקא). כעבור חודש הוציאה מפקדת אי"ל פסק דין מוות על חבר היודנראט ישראל פירשט. הביצוע הוטל על דוד שולמן, חבר "דרור" בן 18 (לזר ייחס את החיסול לדוד שולמן אחר, שהיה עורך דין וחבר אצ"י).

לזר דיווח על פעולה גדולה בהשתתפות קצין מטה אצ"י, קלמן מנדלסון, ואנשיו. "11 בוגדים וסוכני גסטפו" נתפסו בחנות שבה נהגו להתאסף והועברו לדירה של הארגון. "עוד באותו הלילה הובהל בית המשפט לבית זה, הבוגדים הועמדו בפני השופטים, הוגשו ההוכחות נגדם, הורשע ונידונו למוות", כתב לזר. "הבוגדים, שמונה גברים ושלוש נשים, הורדו למרתף הבית. דלת המרתף נסתמה בסמרטוטים כדי להחריש את קול היריות, ופסק הדין הוצא לפועל. הם נקברו בו במקום, בתוך המרתף."

ב-21 בפברואר 1943 הוציא אצ"י להורג ארבעה משתפי פעולה (החמישי נפצע קשה). פסק דין מוות הוצא גם נגד ד"ר אלפרד נסיג, בן 75, שהומת בדירתו. את פסק הדין הוציאו אל הפועל שלושה לוחמי "דרור". צוקרמן מספר בספרו על פרשייה מביכה בחווה חקלאית של "החלוץ" בגרוכוב, ליד ורשה, ב-1940: "בחורה נחשדה בזנות. שמה היה אנה מילביץ'. רוב התנועות בגרוכוב ראו אותה כטיפוס מפוקפק וביקשו לסלקה. היתה לה זיקה ל'השומר הצעיר' וחברי תנועה זו ניצבו לימינה והתנגדו לסילוקה. בסופו של דבר הורחקה... במרוצת הזמן היא הוצאה מתנועתה ובראשית 1943 הוצאה להורג בידי קבוצה רוויזיוניסטית בגטו, באשמת שיתוף פעולה עם הגרמנים."

קז'יק אומר שאינו יודע כמה חיסולים בוצעו בגטו. "אלה היו דברים שידענו, ושמענו מפי מי שביצע. אישית, לא השתתפתי. למזלי. אבל זה לא אומר שיש לי בעיה עם זה שזה התבצע. לא עשו את זה סתם. היה צורך בזה. לי ולשלאמק (שוסטר) היה מקרה של כמעט חיסול."

מה קרה?

"ביום הראשון של המרד, כשהיינו בעמדה, תפסנו שני משתפי פעולה יהודים. היה ברור בוודאות שהם כאלה, והיה לנו בערך רגע וחצי להחליט מה עושים אתם, כי הלחימה התחילה. היינו נסערים ולהוטים כבר לפעול, ולא ידענו אם לחסל אותם או לתת להם ללכת. אמרתי לשלאמק שניקח מהם את התעודות ונשחרר אותם. וזאת עשינו. למה? ממילא, בלי תעודות הם נופלים לידיים של הגרמנים והם מחסלים אותם."

גוטמן סבור שההחלטות שהתקבלו אז עומדות במבחן הזמן. "עובדה שלא נודע לי על אף מקרה של טעות, שמישהו שחוסל נמצא חלילה בדיעבד זכאי". הוא אינו רואה בעיה מוסרית בכך שיהודים חיסלו יהודים. "זה היה כורח מציאות", הוא אומר. "מדובר באנשים חסרי מוסר, שסיכנו חיים של מאות ואלפי יהודים. המעקב וההכרעות נעשו מתוך שיקול דעת בוגר ואמיץ, ותוך הפגנת אחריות בלתי רגילה."

למה אתה מתכוון?

"היה מעקב מודיעיני רציני. לא סתם נטפלים למישהו. היה מתנהל משפט של ממש, כשהאדם יושב, מוחזק, עדים באים ומוסרים עדות. ורק כאשר היה ברור שכלו כל הקצים, שיש ודאות מלאה, ואין ברירה - אז. במקרים האלה מאסר לא היה יעיל מספיק. כאן היו צריכים ללכת עד הסוף, משום שהיה צורך לשבור את המסגרת המנגנונית של שיתוף פעולה עם הגרמנים. זה הלא היווה סכנה קיומית מוחשית נוראית לכולם. והנה, מיד לאחר שחיסלנו את מפקד המשטרה היהודית בגטו, לייקין, ראו עד כמה זה חשוב. ויעיל."

למען יראו וייראו?

"כן, גם. זה הטיל זרקור על משתפי הפעולה. חשף אותם. עד אז הם הסתובבו להם בצורה מופגנת, חופשיים, באים ויוצאים מן הגטו. ניהלו אורח חיים שונה מכל אחד אחר, מוחצן. כשהתחילו החיסולים, הכל השתנה. הם הנמיכו פרופיל. הם נהפכו למסומנים. למוקצים מחמת מיאוס. מעמדם השתנה באורח דרמטי."

גוטמן מספר שהיה מעורב אישית בחיסולו של לייקין. "התפקיד שלי היה לבצע מעקב אחריו בדרכו מהבית לתחנת המשטרה, לרשום את כל תנועותיו, ולתעד במפה. על פי זה, ביום ביצוע גזר הדין, הוא נתפס. ראי, אלה דברים שאיני מכחיש ואיני מסתיר, ומצד שני אין מה להתהדר בהם. הם נעשו, בשולי הלחימה. טוב שנעשו. הם הצילו חיי אדם. הם היו צריכים להיעשות. ואני יכול להעיד כי נעשו בצורה האחראית המוסרית המיומנת והבוגרת ביותר."

אנטק צוקרמן כתב בספרו על פרשה אחת שהציקה לו מאוד. הכוונה להוצאתו להורג של משה ואלד. המפקדה קיבלה הודעה על בחור אחד שמארגן כביכול קבוצת פרטיזנים יהודית בשם המחותרת הפולנית, והתברר שהפולנים לא שלחו שום איש לעסוק בפעולה כזאת. אחר כך הוא הסתובב בצורה מעוררת חשד ליד כמה פלוגות אי"ל. הוחלט לעצור אותו. "כשהרביצו לו הוא רק

הפליט שם אחד: 'לילקה"', כתב צוקרמן. "אנחנו ידענו שהיתה בחורה בשם זה שהיתה משתפת פעולה, כלומר יהודייה בשירות הגסטפו, אך לא הכרנו אותה אישית."

מעבר לזה, העציר לא נשבר ולא הודה. "אחרי שהחזקנו אותו במעצר 24 שעות והשתמשנו נגדו באמצעים שונים, גם במכות - לא הצלחנו להוציא מפיו דבר". צוקרמן התייעץ עם אנילביץ' ולובטקין מה לעשות באיש, שאין הוכחה חד משמעית שהוא מלשין או בוגד. הם אמרו לו: "תחליט אתה."

"נאלצתי איפוא לקחת את האחריות עלי", כתב. "קראתי אלי את אחד הבחורים הנפלאים שלנו, ואמרתי: שמע, עליך לעשות את הדבר האכזרי ביותר. אבל תבטיח לו שאם הוא יספר את כל האמת - נסלח לו, אף כי ספק אם התכוונתי לכך. תביא לו את - שיחפור את קברו בתוך חצר 'בית הסוהר' (זו היתה קומת קרקע) והוא אמנם חפר את הבור, בידעו שמותו קרב והולך. מה שהוא אמר זה עוד פעם דברים בנוסח 'הלכתי פה, הלכתי שם'. ממה אתה מתפרנס? איפה אתה גר, מי אתה? מי מכיר אותך בגטו? הוא לא יכול להשיב על שום שאלה. לאחר שהתקרב הערב אמרתי שאין ברירה אלא להוציאו להורג. פסק הדין בוצע והוא נקבר שם."

אהרון כרמי, אחד מששת המרואיינים בסרט, סיפר למראייניו שהשתתף בלכידתו של מישה ולד, היה עד במשפט השדה שנערך לו במרתף, ונכח בחיסולו בירייה. לאחר מעשה, אמר, הצמידו המורדים לגופתו פתק שעליו נכתב: "כך ייעשה למי שיבגוד באי"ל."

הכל עולה באש

ב-19 באפריל 1943, ערב ליל הסדר, בשעה שתיים לפנות בוקר, החלו הגרמנים לכתר את הגטו בכוחות רבים. בכוננתם היה לבצע אקציה גדולה, להוציא את רבבות היהודים שנשארו בחיים, ולשלחם להשמדה. לוחמי אי"ל צפו במתרחש בדריכות והתכוננו לקרב. על השטח המרכזי של הגטו פיקד ישראל קאנאל (אנשי אצ"י החזיקו בגזרת כיכר מוראנוב). על אזור טבנס-שולץ (המפעלים הגרמניים) הופקד אליעזר גלר. על אזור המברשתנים פיקד מארק אדלמן.

ההתנגדות הצליחה להפתיע את הגרמנים. פיצוצים, מטחי יריות, רימוני יד ובקבוקי מולוטוב קידמו את פניהם. במשך שלושת ימי הלחימה הראשונים, לדברי קז'יק והחברים, ספגו הגרמנים עשרות אבידות, טנקים גרמנים הוצתו וניסיונות האקציה נבלמו. על פי העדויות, בפרק הזמן הזה לא הצליחו הגרמנים להוציא אפילו יהודי אחד מהבתים.

בקרב המורדים השתררה אופוריה, אבל היא לא נמשכה זמן רב. בימים הבאים שינו הגרמנים את הטקטיקה שלהם. הם החלו להפציץ את הגטו, והבעירו את בתיו באופן שיטתי. אל הבונקרים והמקלטים שבהם הסתתרו יהודים, הזרימו גז רעיל וזרקו פצצות עשן. וכך תיאר קז'יק את התופת בספרו:

"לילה, הלהבות האירו את השטח... סביבנו היה הכל עולה באש. נשמע נפץ של קירות מתמוטטים. היה עלינו לעבור בחנויות בוערות והלהבות היו אופפות אותנו מכל עבר. החום היה לבלי נשוא. שברי הזכוכית שבחצרות נמסו. שמנו על פנינו סחבות רטובות". הם הגיעו לבסוף אל אחד הבונקרים, כדי לגלות שגם שם אין מפלט: "אנשים התנהגו כמו משוגעים. איבדו צלם אנוש. התנפלו אחד על השני בשביל אוכל, באיומי אקדח. היית הולך ומרגיש שאתה דורך במשהו רך, זה היה אפר, אי אפשר היה לעבור בלי לדרוך על גוויות חרוכות."

בגילוי לב הוא מספר בספרו על רגע שבו אבדה האנושיות גם לו. "נתקלתי בערימת גופות שמתוכה עלה בכי של ילד. בהתקרבי, ראיתי גוויית אשה חובקת בזרועותיה תינוק חי. עמדתי רגע, והמשכתי ללכת". מאשה פוטרמילך היתה בוודאי מוחקת את הקטע הזה אילו רק יכלה.

ב-29 באפריל התכנסה המפקדה לדון במצב. הוחלט לשגר שליח אל הצד הארי, אל אנטק צוקרמן - שנשלח לשם שבוע לפני פרוץ המרד כדי לייצג את הארגון, לדאוג למקומות מסתור ליהודים שייצאו מהגטו ולסייע לאלפי היהודים שכבר התחבאו ברחבי העיר. קז'יק נבחר למשימה, ואילו צורף לוחם נוסף, זלמן (זיגמונט) פרידריך, איש הבונד. הם יצאו בשעת ליל, דרך מנהרה שחפרו בעוד מועד אנשי אצ"י בגטו, והובילה אל הצד הארי. אבל כשהגיעו אל אנטק, אחרי מסע רצוף סכנות, נכונה לקז'יק אכזבה גדולה: לאנטק לא היתה שום תוכנית מגירה.

"חשבתי שעלי רק להגיע אליו, לעדכן אותו בכל מה שמתרחש בגטו ואנטק כבר יידע מה לעשות", הוא אומר. אבל אנטק לא ידע. במשך ימים שוטטו אנטק, זיגמונט וקז'יק אנה ואנה בוורשה, יורדים אל תעלות הביוב, מנסים למצוא דרך מילוט, אך לשווא. קז'יק, מוטרף מיאוש ומדאגה לחבריו הלוחמים, היה עייף, מורעב, שבור פיסיית ונפשית. בשלב מסוים אף החל להרהר בהתאבדות.

לבסוף התגבשה התוכנית: הם יתחזו לחברי מחתרת פולנים, המבקשים להציל את חבריהם הלכודים בגטו הבוער. לשם כך יבקשו - בתיווכו של איש השמאל הפולני קשאצ'ק (ולדיסלב גאייק), שגם דאג אחר כך למשאית - את עזרתם של עובדי מחלקת התברואה העירונית, שיקבלו תשלום, ידורבנו וישוכנעו כי הם פועלים להצלת אחיהם הפולנים.

התוכנית הביאה להצלחתם של עשרות ממורדי גטו ורשה. אבל בשביל רבים אחרים זה כבר היה מאוחר מדי. זיגמונט פרידריך, שהלך לבקר את בתו שהיתה מוסתרת במנזר, נתפס ונרצח. כשירד קז'יק עם פועלי התברואה אל תעלות הביוב ב-8 במאי, הוא לא ידע שהגרמנים כבר מקיפים את הבונקר הראשי של אי"ל במילא 18, שבתוכו היו כמאה לוחמים ובראשם מרדכי אנילביץ'. קצתם התאבדו, אחרים ניסו לפרוץ החוצה ונורו למוות בפתח הבונקר. רק מעטים הצליחו להסתתר בעומק הבונקר ונשארו בחיים.

תחרות על הקרדיט

הסרט "המורדים האחרונים" מונה שישה כאלה שעודם בחיים. "קודם כל, כידוע לך, אני עודני בחיים ולא פנו אלי בעניין הסרט הזה", אומר פרופ' גוטמן. "האם רוצים לטעון שלא הייתי מורד בגטו ורשה?" ישנם לדבריו אנשים נוספים בחיים, כמו למשל חברו שלמה שפירא, ש"אמנם לא היה חבר אי"ל, אבל היה בהחלט מורד."

כל יהודי הגטו מבחינתי הם מורדי גטו ורשה, אומר גוטמן. "הגיע הזמן להגיד את זה בצורה ברורה מאוד: כל יהודי הגטו הסתתרו בבתיים, במקלטים, בבונקרים, והתנגדו לגרמנים. לרבים מהם היה נשק. רבים לחמו, גם אם לא היו מאורגנים באי"ל, באצי" או בצורה מסודרת. רבים נהרגו בלחימה. הבעיה עם אי"ל היא שזה ארגון שנבנה על פי קבוצות פוליטיות. גם היחידות הלוחמות היו על פי מפתח תנועתי, מה שגרם לכך שבדיעבד, התפתחה תחרות מבישה על הקרדיט. היום, זה באמת מיותר לעסוק בזה. הגיע הזמן להפסיק עם זה. כולם היו מורדים*."

פנינה (פאפייר) גרינשפן, ילידת 1923, שכלה את הוריה ואת שבעת אחיה ואחיותיה. היתה חברת מפלגת פועלי ציון שמאל, ונמנתה עם קבוצה שלחמה באזור המברשתנים שעליו פיקד מארק אדלמן. בתקופת ההכנות למרד עסקה בהברחת נשק ופצצות אל הגטו ובגיוס כספים למאבק. "בכל יום השואה, כל שנה, אני חושבת לעצמי - הנה עברה עוד שנה. אני פה. אני עוד חיה. ולא באים, לא מתעניינים בנו בכלל". את קורותיה כתבה בספר "ימינו היו כלילות."

אהרון (חמליניצקי) כרמי, יליד 1923, היה חבר בתנועת הנוער גורדוניה. היה עם משפחתו על הרכבת בדרך לטרבלינקה וקפץ ממנה. הוריו ואחיו נרצחו שם. חברתו מרים, שהיתה לאשתו, חיתה בצד הארי וניצלה. אביו של כרמי היה אופה והוא הלך בדרכו, ועסק באפייה כל חייו. כיום הוא חי עם אשתו בבית דיור מוגן בכפר סבא.